И.Е. Винокуров төрөөбүтэ 100 сылын туолуутун бэлиэтиир кэмнэ республика уонна олохтоох «Эргиэли» хаһыакка балайда кизиник кини салайааччы быһыытынан майгытыгар суруйтаналаабыттара, олоххо буолбут түгэнэри холобурдаан кэпсэтэлээбиттэрэ. Ол суруйуулар сүрүн хайыс-халарын биир сиргэ түмэн көрдөрөөрү сорунум.

Саха биллиилээх журналиһа Дмитрий Кустуров «Саха сира» хаһыакка 1995 сыл 11 күнүгэр «Дьоһун киһи, астык салайааччы» диэн ыстатьйатыгар Илья Егорович салайааччы быһыытынан норуотун туһугар оҥорбут үтүөлэрин ыйбыта. Журналист В. Алексеев «Чиккэ, улахан аптарыыттаах салайааччы», И.И. Баишев «Кини аһыныгас буолан», Василий Андреевич Протодьяконов-Кулантай «Кини мунура суох махтанара», Н.С. Гаврильев «Мэлдьи дьоҥҥо көмөлөһөр», онтон да атын суруйуулларга уопсай дыалаҕа сүрэҕинэн-быарынан ыалдьар ураты чиэйнэй, олоҕун, үлэтин-хамнаһын ис хоһооно бүүс-бүтүнүү дьоҥҥо көмөлөһүү, төрөөбүт норуотун уонна республикатын туһугар бэйэни харыстаммакка хорсуннук сулуспалаанын буоларын көрдөрбүттэрэ.

Манна норуокка сулуспалаанын икки холобурун, хаһан да саха норуотун историятыттан сүпэт, саха бастакы реалист суруйааччыларын көмүскэнигин уонна сэрии сылларыгар саталлаахтык, хорсуннук туруорсан норуотун хоргуйан өлүүттэн быыһаабытын ахтан аҕабыт. Бастакыта, 1944 с. Г.П. Башарин «Үс сырдатааччы, үс реалист туһунан» үлэтин «төрдүттэн» сыыһа диэн өйдөбүллээх үлэ партия обкомуван ыытылла турар кэмигэр И.Е. Винокуров обком бюротун чилиэнэ уонна Сознарком председателинэн үлэлиригэр туһанан саха литературатын төрүттээччилэр Кулаковскай, Софронов, Неустроев айымньыларын тиллиннэрэр туһунан уураах таһаарбатыгара дьиҥнээх хорсун холонуу этэ. Аҥардас ити да иһин оччотооҕу кытаанах сокуоннарынан салаллан олорор кэмнэ репрессиэҥэ түбэһиэн сөптөөҕө. Ол да үрдүнэн кини ити санаатын олоҕун тиһэх күнүгэр диэри уларыппатаҕа. 1952 сылы кулун тутар 20-22 күннэригэр Дьокуускай куораткА Саха уобаластаах комитетын V пленумугар идеологическай үлэ тэмүгүн уонна ону тупсарар дьаһаллар тустарынан боппуруоһу көрбүтэ. Онно дьиҥнэн саха литературатын историятын сырдатыыҥа буржуаазнай-националистическай токурутуу туһунан дьүүллэспиттэрэ. Илья Егорович ити кэмнэ Москваҕа үрдүкү курска үөрэнэ сылдьан Дьокуускайга ыҥырыллан кэлэн дьүүллэнэччи курдук сылдьыыбута. Онно кини тыл этиитигэр: «Мин Башарин бу боппуруоһу көтөҕөрүн хара маҥнайгы күнүттан бүүс-бүтүнүүтүн толору 1943с. диэри өйөөбүтүм уонна сөпкө гынабын диэн биэтэк итэҕэйэрим, эрэнэрим. ... Саха норуота сиэн биир биһиги дойдубут атын норуоттарын курдук, бэйэтэ историяллаах буолуохтаах, ол иһигэр, чопчу ыллахха, уус-уран литератураҕа диэн итэҕэллээхэнин», — диэбитэ. Кини кырдьыгын ханнык да үрдүк хамнастаах дуоһунаска да, ханнык да карьераҕа да ымсыыран атастаспатаҕа. Ону маннык кырдьыктаах тутан биэргэтэр. Москваҕа үрдүкү курсу бутэрбитин кэнэ партия Киин Комитетын секретардыгар икки төгүл быһаарыы сурук суруйтаран сыыһатын билиннэрэ сатаабыттар. Сыыһаҕын билиннэххинэ үрдүк партийнай үлэҕэ ыытыах буоллаг диэбиттэр. Ол туһунан Москваҕа көрсэн саха народнай суруйааччылара быраатты Семен уонна Софрон Петрович Даниловтар сураспыттар. Онуоха Илья Егорович: «Үрүҥү хара, сымыйаны кырдьык дэттэрээри тыныаҕыт дуо? Оччоҕо хайа суобаспынан дьон сирэйин утары көрүөхпүнүй, доҕоор», — диэбит.

САЛАЙААЧЧЫ УОННА КИҺИ БЫҺЫЫТЫНАН МӨССҮӨНЭ

Дьэ, оннук. Кинини улахан дуоһунаһынан мэҥизилии сатаабыттарыттан үөрдийан киэр хайыһан, олоҕун тиһэх күнүгэр диэри көнө суолтан тутум да туораабатаҕа.

Иккис түгэн. Саха сиригэр үрдүкү салайааччынан обком секретара И.Л. Степаненко олордоҕуна, 1939 сылтан түбүлүөбит уот курааан уонна үрдүкү салайааччылар норуот туһугар дьалаҕай сыҥаанначчыттан 1942 с. дьон аччыктаһына, өлүүтэ маассабайдык тахсыбыта. 1939 с. тыа сиригэр олорор 237 тыһ. киһиттэн ити сылларга 108 тыһ. киһи өлбүт, ити Саха сирин иҥириятыгар хаһан да буолбатах алдьархайдаах быһыы. Ол быһыы буола турдаҕына, И.Е. Винокуров норуотун туһугар бэйэтинэн толук туһэн, өссө 1942 с. алтыныгыттар РСФСР Сознаркомун председателин солбуйааччы Суховка көрдөһүү сурук суруйар. Ол эрэ кэнниттэн ССРС сознаркомун председателин солбуйааччы А.Н. Косыгин дьаһалынан Лена муҥын устун суол аныыллан кыһыҥнэ сылдьан Иркутскайтан Дьокуускайга госфондуттан бурдук аҕаллаллар. Илья Егорович норуотун туһугар толук туһэр үлэтин салгыы ыыпыта. Саха норуота ынырык балаһанньалыммыытын туоһулуур чахчылары түмэн үрдүкү партийнай саалаттаны итэҕэтэргэ соруммута сэрии бара турар кэмигэр чахчы хорсун быһыы, норуотун иннигэр толук бэриниигэ буолар. Кини халбаҥнаабат чахчылары-гар олоҕуран эбии бэрэбиэркэтэ суох 1943 с. от ыйын 21 к. БСК(б)П КК политбюрота Саха сиригэр тыа хаһаайыстыбатын туһунан уураах ылыммыта. Саха уобаластаах комитетын пленума ити уураҕы дьүүллэн баран Степаненконы үлэтиттэн уураттар, кини оннугар Москаленконы талаллар. 1946 с. Министрдэр Совет тарын председателинэн үлэлии олордоҕуна партия Киин Комитетын секретара Г.М. Маленков Илья Егоровичы ыҥырытаран ылан: «Партия Саха сиринээҕи обкомун бастакы секретарынан буолаҕын», — диэбит. Онуоха кини: «Үөрэҕим кыра, политическай баҕаҥнам урдук үөрэхха тиийбэт, атын уобаластар уопуттарын билбэппин», — диэн аккаастаан көрбүтэ. Онно Сталиннга ыҥырталлар. Кабинекка киирбитигэр Сталин утары хааман кэлэн илиитин биэрбит уонна: «Табаарыс Винокуров, партия Саха уобаластаах комитетын бастакы секретарынан бигэргэтиллибиккинэн эҕэрдэлиибин», — диэбит уонна эбэн: «Республиканы бэйэҕит салайар кэмнит кэллэ, сахалар үчүгэйдик сэриилэспиккит», — диэбит.

Илья Егорович норуокка бэриниилээх үлэтин сыаналатан 1928 с. кэнниттэн (Аммосовтаах, Барахоотаах) республика бастакы салайааччыта олохтоох киһи буоларын ситиспита. Сэрии сылларыгар «Аччыктаһыны утары охсуһуу» туһунан 1992 с. баланан ыйын 3 к. «Ленин суола» хаһыакка историческай наука доктора Е.Е. Алексеев, саха киин госархыысбын урукку үлэһитэ Д.И. Винокуров итинник ааттах ыстатьыалаҕыттан сиһилии билсиэххитин сөп. Ити суруйуулары чиҥэтэнбиэрэдии «Саха сира» хаһыакка 1996 с. тохсунньу 10 к. нүөмэригэр народнай суруйааччы Василий Яковлев-Далан «Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэбин» диэн ыстатьыа суруйбута.

Үсүһүнэн. Илья Егорович дьон туһугар олус амарах, аһыныгас салайааччы этэ. Манна эмиэ үгүс албэх түгэннэри кэпсиэххэ сөп. Норуот өстөөҕүн кэрэтэтэрэ буолан туора көрүллэн олус ыараханнык олорор кэмнэригэр Р.И. Цугель-Аммосоваҕа Илья Егорович партия обкомун бастакы секретара буолан олорон Москваҕа тиийдэҕинэ уораҕыдаан кинитэтэ тахсан гонорар ылбытын истэн Илья Егорович быраатын ыҥыртаран ылбыт. Ол кэмигэ Мэҥэ-Хаҥаластан командировкаҕа кэлбит киһи кини кабинетыгар олорор эбит. Ол киһи истэн олордоҕуна Чаҕылҕан киирэн кэлбит. Уубайа: «Аҕаллыҥ дуо?» — диэбит. Чаҕылҕан сиэбиттэн пачкалаах харчыны таһааран остуола ууран биэрбит. «Бэйэҥэр хааллардыҥ дуо?» — диэн ыйыппытыгар Чаҕылҕан: «Ити барыта» — диэбит. Илья Егорович: «Москваҕа сотору барабын, наадалаах дьоҥҥо тиэрдиэҕим», — диэбит. Он наадалаах дьонноро үөһэ ахтыллыбыт дьоннороҕуоллаллара билигин сэрэйиллэр.

Суруйааччы В.А. Протодьяконов-Кулантай «Кини мунура суох махтанара» диэн ахтыытыгар биллиилээх тылбаасчыт Г.Т. Тарский хаайыыта түбэһэн Намсыыр аттыгар колонияҕа үлэлии сылдьарыгар түбэһэллэр. Илья Егорович үтэтиттэн бэрсэн баран хармааныгар 20 эрэ солкуобайдааҕын биэрэр. Онтон саналыы дьыалатын көрдөрөн хаайыыттан босхолотор. Буруйа диэн — библиотекаҕа үлэлии сыыһыттаҕына библиотека ата сүтэн хаалбыт, кини халаатынаһынан ситэ көрбөккө сүтэрбитин курдук көрдөрөн 5 сылга уурбуттар. Хаайыыттан босхоломмутун кэнэ хаайыылаахчыын диэн ким да үлэҕэ ылбакка сылдьарын билэн үлэ буларыгар көмөлөһөр. Кэнники Тарский биллиилээх тылбаасчыт буолбута. Максим Горькай «Оҕо саас», «Дьоҥҥо», «Мин университетым» сэһэннэрин, «Фома Гордеев», «Артамоновтар дыыалалара» романнары тылбаастаан улуу суруйааччы айымньыларын саха тылыгар аахтарбыта. Тарский кэнники 1964 с. ССРС Суруйааччыларын союһун чилиэнэ, Саха АССР культуратын үтүөлээх үлэһитэ буолбута.

Илья Егорович бэрт сэдэх амарах сүрахтээх, аһыныгас, аһаҕас дууһалаах, киэмсийэн-кизибран үрдүктүк туттуна сатаабат, сүр судургу, бар дьонун өйүттэн сүтэн хаалбат бэлиэ суолу-иҥи хаалларбыт үтүө киһи этэ. Кини дьон ортотугар киирдэҕинэ хаһан да тойомсыйбат, улаатымсыйбат, бары өттүнэн тэҥнэҕэ доҕор курдук үлэ-хамнас туһунан кэпсэтэра, сэһэргэһэра. Обком секретарынан үлэлиир сылларыгар көмөлөһөччүнэн үлэлэхбит Баширов А.О., атын да бииргэ үлэлээбит дьоннор ахтыыларынан, сорудах биэрээри тыныаҕына: «Иннэ тыннахха сатаная дуу», — диэн этэр эбит. Ону үлэһиттэр уларыйбат быһаарыы курдук ылынан толороор эбиттэр. Дьону кытта кэпсэтэр буоллаҕына, кэпсэтэччитин хаһан да быһа туһэн тохтоппот, болҕом толоохтук истэр идэлээх эбит. Ити салайааччы дьоһун хаачыстыбата буолар. Сөбүлэспэт түгэнигэр итэҕэтиилээхтик, ылыннарыыласпыт быһааран биэрэр эбит. Баширов суруйарынан кини ханна да тиийдин, этэр тылын эрдэ баламнэппэт эбит. Истэр дьонуттан көрөн, быһыыны-майгыны байэтэ сиһилии билэ сылдьар буолан сахалыы да, нууччалыы да хаахахтан хостоон эрэр курдук эппит тылларын хатылаабакка тылэтэр этэ диир. Кырдьык кини тыл этиитин истибит үгүс кырдьаҕастар ону туоһулууллар, сөҕөр-махтайа саныыллар эбит. Хаһыакка бэчээттэтэр ыстатьйатын, радионан этэр тылын баламнэттэҕинэ гонорарын баламнаэбит дьонугар бэрдэрэра үһү. Ол иһин Илья Егоровичы дьоҥсэргэ диринник уһаастыыра, истиҥник ытыктыыра. Кини туһунан «салайааччы диэн көр, итинник буолуохтаах» диэллэра. «Оҕонньорбут», «ытыктабыллаах Ылдьаа оҕонньор» диэн 50-лаах киһини аттыылларга. Ити кинини бар дьоно ытыктаахыннара, уһаастаахыннара этэ. Илья Егорович дьиэтигэр-уотугар, оҕолоругар куруук амарах сыһыаннаҕа. Бастакы кэргэниттэн оҕолорун Илья Ильиһи, Клара Ильиничнаны туспа туспатаҕа, үөрэнэллэрин, олохторун-дьаһахтарын барытын тэрийэн сылдьыыбыта.

Илья Егорович айылҕаттан бэриллибит улахан мыҥдыр, булугас-талыгас, инникини өтө көрөр сахалыы сытыы өйдөөх киһи буолар. Кини баара-суоҕа оскуола паартатыгар олорон 1904-1908 сс. церковнай-приходской оскуолаҕа Куонта Кириэскэ, билигини Нам селотугар үөрэммита. Ол оскуола 4 группаалаах, олаата 4 кылаастаах этэ. Үөрэнэр үс сылыгар М.К. Аммосовы кытта биир оскуолаҕа үөрэммит. Салгыы үөрэнэр кыаҕа суох буолан баайдарга айаҕын иитгэр эрэ туһуттан батараактыы барар. Ол сылларга кинигэ оннугар дьаардаах хотон муостатын ааҕар, уруччука оннугар саах күрдьэр күрдьах тутуурданар, киһи эбэтэр кии буолар сиригэр «муостаах арыыларга дьол көрдөөн ыт сыарҕатын ыттары кытта тэҥнэ сосуһар сыллардар үөрэҕим сыыһын таһыччы умнан кэбиспитим» диэн кэнники бэйэтэ ахтар эбит. Хотуттан тоннөн кэлэн баран саҥа олох иһин охсуһар сылларыгар дьэ билиигэ-көрүүгэ тардыһан, үөрэммит үөрэҕин чөлүгэр туһэрэн, салгыы араас курска үөрэнэр. 1921 с. тохсунньуттан саҕаланан икки ыйдаах советскай-партийнай үөрэх курсугар үөрэнэр. 1926 с. БСК(б)П КК тоҕус ыйдаах уэстардааҕы партийнай үлэһиттэр курстарыгар үөрэнэр. Курс сэбиэдиссэйэ Клавдия Кирсанова биэрбит «может быть рекомендован на партийную работу» диэн характеристикалаах төннөр. 1936 с. эмиэ Москваҕа, курска үөрэнэн кэлэр. Онтон ордук үлэтигэр туһаныах курдук үөрэҕэ суох этэ. Кэнники национализмҥа буруйдана сылдьар кэмигэр 1951 с. биир сыллаах Киин Комитет үрдүку курсугар үөрэммитэ да, ол үөрэҕиттэн туһаннаҥ рбатахтара, хаһаайыстыбаннай үлэҕэ үтүрүйбүттэрэ. Бэйэтэ суруйбут автобиографиятыгар ити үөрэхтэрин ыйан туран үөрэхпинэн орто анал үөрэхтээхтэрэ тэҥнэнэбин диэрэ. Ол эрээри олоҕу мыҥдырдык биларинэн, буола турар быһыыны-майгыны ыраналыырынан ханнык да үөрэхтээхтэргэн хаалсыбакка, үгүс боппуруоскатарга таһыччы үөһэ турара. Бииргэ үлэлээбит дьоннорго «киһи сөҕүөн курдук диринг, кизиэ билилээҕэ, лоп-баааччы уһулуччу олохтоох, итэҕэтиилээх, дааастабыллаах тыллаах буолара» диэллэрэ. Кини сахалыы да, нууччалыы да тэҥник үчүгэйдик саҥарара үһү. Ону дакаастаан, уһун санаҥ бииргэ үлэлээбит киһитэ Василий Андреевич Протодьяконов, биирдэ Илья Егорович бэйэтэ суруйбут, кимиэхэ да көрдөрүллүбэккэ «чып кистэлэҥинэн» Киин Комитекка тиийиэхтээх суругун бээрбитэ уонна тугу да уларыппакка хайдах баарынан нууччалыы хаһыакка таһаарыг диэн хаһыат редактора Н.М. Рыкуновтан көрдөһүү үлэҕэ сурук ыыпыыта. Василий Андреевич уонна эппит: «Илья Егоровичы үөрэҕэ суох диэн намтата сатаччылар бааллара, билигин ыччат көрдүн, ол киһиларэ хайдах курдук саталлаахтык, итэҕэтиилээхтик ыраастык нууччалыы суруйарын аҕаан итэҕэйдиннэр, тыл үөрэхтээхтэрэ тугу булан көннөрөр эбиттэрин көрүөхпүт этэ» диэбита. Василий Протодьяконов-Кулантай улаханнык ыалдьан ыараан да сыттар Намтан Илья Егорович туһунан сураһа кэлэллэр үһү диэни истэн аккаастаабатаҕа. Оннук кини Илья Егоровичы уһаастыыр этэ. Кини ол суругун тугу да уларыппакка толору суруйабын. Билигин хаһыат халыҥ архыыбыттан көрдөөн булар уустук буолуо. Бэйэм архыыппар куоппуйата хаалбыт эбит.

«Нам «Ленин суола» хаһыат редакторыгар т. Рыкуновка Н.М.

Убаастабыллаах Николай Михайлович!

Мин икки докумуону И.Е. Винокуров туһунан ыытабын, маннык эйэти хаһыакка ыытыыр бэчээттиир, кини кэриэс-хомуруос суругун уонна ахтыыстын таһаарар буоллар олус үчүгэй буолуо эта, ону бу курдук:

«Архив кэпсиир».

Суруйааччы В.А. Протодьяконов урут, өссө 1946 с., И.Е. Винокуров туһунан «Охсуһууга уһаарыллан» диэн документальнай очерканы уонна «Эргиллии» диэн кини эдэр саанын, сэбиэскэй быыааны көмүскэһэн саасаадах тутан кыргыспытын тустарынан сэһэни суруйаары сылдьан, кини дьиэтэҕэ архыыбыттанбылыт докумуоннарын бириити таһаарабыт.

Эҕэрдэни кытта В. Протодьяконов. 8.04.1992 с.»

Ахтыллар икки суруктан биирдэстэра партия КК бастакы секретара Никита Сергеевич Хрущевка «Саха литературатын сырдатыыта буржуазнай-националистическай токурутуу туһунан» ССКП Саха уобаластаах комитетын уураҕынан сибээстэһэн кадрдары сойуолаһыны тохтоторго туруорсубут суруга. Иккиһэ, ССРС Министерствотын Советын председателя бастакы солбуйааччы Лазарь Моисеевич Кагановичка 1955 с. алтынньы 20 күнүгэр М.К. Аммосов, П.А. Ойуунускай норуот өстөөхтөрө буолбатахтарын дакаастаһан, киниларэ реабилитациялыыр боппуруоһу туруорсарыгар этиилээх сурук этэ.

Василий Андреевич-Кулантайга бириити төрдүө буолан сылдьыыбыппыт, Н.С. Гаврильев — краевед, В.Г. Кутяркин — сельсовет председателэ, Р.Г. Попов — орто оскуола директора уонна мин.

Улуус биир биллиилээх журналиһа Рум Дмитриевич Ушницкай «Бу сырдык мөссүөну өссө диринг үөрэтиэххэ» диэн «Ленин суола» хаһыакка таһаарбыта. Ол ыстатьыаҕа бэлиэтэммитин курдук И.Е. Винокуров салайааччы, кини быһыытынан учуонайдарынан анаан-минэн үөрэтиллэ илик. Исторический наука доктора Е.Е. Алексеев «Жизнь и деятельность И.Е. Винокурова» диэн кинигэтигэр салайааччы быһыытынан норуотун туһугар анаабыт олоҕун ырытан суруйбута. Ити кинигэни билигин библиотекалартан да буларын уустук. И.Е. Винокуров төрөөбүтэ 100 сылыгар аналлаах бэйэтин дакылаатыгар Саха республикатын бастакы президента М.Е. Николаев: «И.Е. Винокуровы үөрэтиигэ үрүҥ маҥнэр өссө да элбэхтэр, ону ситэрэр эбэһиинэстээхпит», — диэбита.

И. КРИВОШАПКИН,
суруналыыс